

Божидар ПАНИЋ

СРБИ У АРАДУ ОД КАРЛОВАЧКОГ МИРА ДО СЕОБЕ
У РУСИЈУ (1699–1751)

Карловачким миром Аустрија је победнички окончала шеснаестогодишњи рат против Турске. Ради одбране освојених територија и као одскочницу за даље потискивање Турака на југ Балканског полуострва, аустријске војне власти су 1701–1702. основале Војну границу дуж Саве, Дунава, Тисе и Мориша и ставиле је под директну субординацију Дворског ратног савета. Поморишкој војној граници у дужини од 170 км, чија се команда налазила у Араду, припадала су следећа приобална места: Селиште (Seliște), Тотварад (Vărădia de Mureș), Шољмош (Șoimoș), Павлиш (Păuliș), Мандерлак (Mândruloc), Глоговац (Vladimirescu), Печка (Pecica), Семлак (Semlac), Шајтин (Șeitin), Надлак (Nădlac), Чанад (Csanad), а у њиховом залеђу у дубини од 40-70 км: Халмађ (Hălmaği), Јенопоље (Ineu), Ђула (Gyula) и Сарваш (Szarvas), са око 2000 граничара¹. Мада се Мали Свети Никола (Sânicolaul Mic) и Фенлак (Felnac) налазе на банатској обали Мориша, арадски историчар проф. др Геза Ковач убраја их у Војну границу, сваког са посадом од 75 граничара, почев од 1701. године.² Исти аутор тврди да је Поморишкој крајини („Арадском војном округу“ према румунској терминологији) припадало 1741. године 24 насеља са преко 9000 граничара.³

II

Аустријске војне власти населиле су Потиско-поморишку крајину Србима из околине Будима, Острогона, Коморана, досељеним у Великој сеоби под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем.

Први командант Поморишке војне границе био је капетан Јован Поповић Текелија (оберкапетан од 1706. када је добио и племство од цара Јосифа I). На тој

¹ Др Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, Матица српска, Нови Сад 1990, том 2, стр.97; Márki Sándor, *Arad vármegye es Arad szabad király város története*, Arad 1895, стр.265; Др Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини*, Матица српска, Нови Сад 1929; Прилог 1, Поморишка војна граница. Насеља, састав и бројно стање посада 1701–1703.

² Geza Kovach, Alexandru Roz, *Dicționarul istoric al localităților din Județul Arad*, Arad 1997, стр.108, 213.

³ Geza Kovach, *Aradul permanentă în istoria patriei*, Arad 1978, стр.157.

дужности остаће више од две деценије, све до смрти 1722. године⁴. Са својим граничарима, припадницима српске народне војске (Raitzische National Militz), и њиховим породицама стигао је из Сенте у Арад већ у јесен 1698. Неколико месеци пре закључења Карловачког мира, боравећи у Араду, главнокомандујући аустријске војске принц Евгеније Савојски је 30.10.1698. посебним декретом именовано Јована Поповића Текелију, јунака сенћанске битке, за капетана српске милиције у Араду са задатком да „погранично место звано Арад убрзаним утврђивањем у стање способно за одбрану доведе“.⁵

На ади званој Мало острво површине око једног квадратног километра, између Великог Мориша са источне и јужне стране и његовог рукавца – Малог Мориша са северне и западне стране, на рушевинама турске тврђаве из 16. века, саградили су граничари нову тврђаву према нацртима архитекте Јохана Георга Харукерна.⁶ Западно од тврђаве подигли су ново насеље познато у историјским документима као Civitas Rascianica, Civitas Tököliana, Die Ratzenstadt или Die Reitzenstadt, Rácváros, односно – Српска варош. Њени житељи називали су је још и Воинствјена или Велика варош. Овај последњи назив долази отуда јер је Српска варош по броју домаћинстава била неколико пута већа од Старог Арада - коморске, или, како су је Срби називали, пулгерске варши. Напоредо са градњом тврђаве и насеља, одмах по доласку, направили су малу цркву брвнару или плетару и посветили је Св. оцу Николају, а потом су изградили, за оно време, импозантну цркву храма Светих апостола Петра и Павла.⁷ О томе, према породичном предању, али и према казивању своје рођаке Јелисавете-Чаве Текелије, очевица тих догађаја, Сава Текелија каже: *После битве под Сентом, Текели Јован добивши налог арадску крепост постројити, пришељци под шатором живили и покрај посла на крепости једва себи мало домова могли подићи и зато со својими началници начинили су малу једну цркву и дали храм с. Николаја. После Јоан верховни или оберкапетан бивши, на место те саградити да другу цркву која и сада стоји, мада сада лепше украшена, и да јој храм с. Петра и Павла. Текелина стара кућа на димнику имала 1705. годину написану; тај дом и сада стоји, а чардак високи, из кога је пазио на Турке онда у Банату јоште сушите – срушен.*⁸ И даље: *Јевгеније, принц Саваудије протеравши Турке из Маџарске после битве под Сентом, овде у Араду имао војено ложе, уредио ту да се устроји крепост и поставио ту за капетана или коменданта мога прадеда, полковника сас 300 пешака и 200 коњаника... Та крепост на овим до-*

⁴ Наследио га је брат Остоја Текелија. Од осталих оберкапетана Поморишке крајине познати су још Ладислав Лацко Јенеи, Остојин зет, Јанко Текелија, син Јована Поповића Текелије, Живан Стојановић и Ђурка Шевић. Упор. Александар Форишковић, *Текелије. Војничко племство 18. века*, Матица српска, Нови Сад, 1985, стр. 223.

⁵ Навод према: А.Форишковић, нав. дело, стр.126. (Прим. уредништва).

⁶ Прилог – мапа Малог острва у време изградње тврђаве 1698-1701. Márki Sándor, нав. дело стр. 266–267. Ова мапа, као и мапа наведена у фусноти бр. 21 није штампана из техничких разлога.

⁷ Са својих 300 година она је данас не само најстарија црква, већ и најстарије сачувано здање у Араду.

⁸ Сава Текелија, *Описаније живота*, Београд 1966, стр.45.

брим месту основана бист ибо от банацке стране био Велики Мориш и један крак из њега истицајушти, названи Врганка, от мацарске стране био један крак који је на близу окружавао ту крепост и текао кроз варош...Ово као наравно с водама укрепљено место за крепост врло способно било.⁹

Северно од Малог Мориша налазио се стари Арад у коме су поред Немаца, у делу званом Civitas Germanica, живели Срби староседеоци. Тај српски део старог Арада звао се Ђуковац, на мађарском: Tyukocz, Tyukovetz, Tikovetz, Csokovetz.¹⁰ То је „махала прјекo Мориша“ коју су посетили пећки калуђери шездесетих година 17. века и о томе оставили запис у Пећком катастигу. Претпоставља се да је ђуковачку цркву Св. Јована Крститеља саградио Димитар Јакшић, у другој половини 15. века.¹¹

Досељењем граничара 1698. покрај коморске (камералне, пулгерске) арадске вароши, никла је на супротној обали Малог Мориша нова варош-војна (воинствјена¹², милитарска), а досељени Срби затекли су у новом завичају своје сународнике. Српска варош са тврђавом заштићена речним токовима имала је две главне капије: северну-Јенопољску, са ћупријом на Малом Моришу, куда се прелазило из једне у другу варош и јужну-Темишварску капију. Ту се највероватније скелом прелазило преко Мориша у Банат. Иначе, насеље на левој обали Мориша, наспрам Темишварске капије управо се тако звало – Скела.

Тумачећи мапу Арада из 1752. коју је саставио Емерик Руткај¹³ после развојачења Поморишке крајине, Ото Лакатош каже: *Српску варош одвајао је од Немачке вароши Мали Мориш-рукавац Великог Мориша, који је текао према Лепој и Варошке куће улици, пресецао Змијну улицу, затим је скретао према горњем делу Текелијине баште, те се између Лујзине и Димњака улице поново уливао у Велики Мориш...У Српској вароши су до средине 18. века живели Срби-граничари. Варош је имала 3 трга и 11 улица са 157 домова. Уз сваку кућу налазила се велика башта.*¹⁴ Ово се такође односи на породичну кућу Текелија у близини Петропавловске цркве чија се башта простирала са северне и северозападне стране, до Малог Мориша.¹⁵

На мапи, улице су обележене малим словима латиничне азбуке. Не знајући њихова имена из времена када је рађена мапа, Лакатош их наводи на мађарском,

⁹ Исто, стр. 57. На старим мапама Арада овај рукавац Мориша носи назив Циганка а не Врганка, па нам се чини сврсисходним проверити то у рукопису Саве Текелије.

¹⁰ Исто, стр. 228: „1820. умре брат мој... лети у Вилагошу и донешен у ђуковачку цркву“; Туторски дневник 1728–1790, стр. 22, Архив Текелијине цркве инв. бр. 794: „Драгомир ис Ђуковца, саландар 12 ф“; Szondy Bela, *Arad nepessege*, Aradi millenniumi naptár, Arad 1896, стр. 11; Lakatos Ottó, *Arad Története*, Arad 1881, том 1, мапа стр.54–55.

¹¹ Lakatos Ottó, нав. дело, том 2, стр.63.

¹² На првој страни наведеног туторског дневника, владика Викентије Јовановић је записао: „Сеј протокул воинствјене вароши арадскија храма свјатих и врховних апостол Петра и Павла“

¹³ Lakatos Ottó, нав. дело

¹⁴ Lakatos Ottó, нав. дело, том 2, стр.13.

¹⁵ У Текелијиној башти постојала је позорница под ведрим небом, такозвана „арена“, где су од средине 18. века путујућа позоришта изводила своје представе, прве у историји арадског театра. Упор. Lizica Mihuş, *Aradul și teatrul transilvănean până la Marea Unire*, Arad, 1993, стр.20.

онако како су њему била позната (крајем 19. века). Нека од тих имена у српској верзији, према једном попису арадских изборних округа из 1865. подударају се са онима које наводи Лакатош:

- а) Крајишна улица, која је имала 35 домова,
- в) Долњомлинарска, са 15,
- с) Уљански трг, са 16,
- д) Светога Павла улица, са 7,
- е) Великог моста, са 13,
- ф) Препеличја, са 10,
- г) Фазанова, са 6,
- h) Светога Петра трг, са 4,
- и) Лујзина, са 10,
- к) Јаминска, са 2,
- l) Мочварна – ненастањена,
- m) Багремова, са 21,
- п) Анђелова, са 17,
- о) Текелијин трг.

Пажљивом посматрачу мапе Емерика Руткаја Крајишна улица привлачи посебну пажњу. Она је најдужа, има највећи број домова, правцем исток – запад пролази кроз средиште насеља, покрај јужне стране Текелијине цркве. Није на периферији а носи назив Крајишна. Зашто? Одговор се намеће сам по себи – та улица носила је скоро два века име Поморишке крајине, отуда име Крајишна (на мађарском *Natár utca*). Некадашња Крајишна улица ишла је приближно трасом данашњих улица Хунедоара и Дорнеј.

На истој мапи крстићима су обележена 2 гробља у Српској вароши: једно крај тврђаве, „гробље под градом“, вероватно војничко гробље које је користила немачка посада тврђаве а касније сиротињско гробље Српске вароши, и друго – између Лујзине и Јаминске улице, средином 18. века познато као „старо гробље“, како стоји у матичним књигама. Ту су граничари „начинили“ ону прву, малу цркву Св. Николаја, коју помиње Сава Текелија у својим мемоарима. Око цркве су покопавали своје мртве. То је најстарије гробље Српске вароши о чему сведочи следећи запис из 1758. у Матичној књизи умрлих Текелијине цркве: „Престави се Стојка, Ацина газдарица и погребена при вишереченом храмје, у гробљу старом, гдје била стара црква.“¹⁶ Имућнији Срби сахрањивани су у порти Текелијине цркве.

Према поменутој мапи може се проценити да се старо гробље са црквом Св. Николаја налазило око 200 м северозападно од Текелијине цркве. Данас је то негде на средокраћу улице Петра Иљича Чајковског. Гробље „под градом“ налазило се приближно на раскршћу данашњих улица Муциус Сцевола и Решичке. Поменућемо овде да је средином 18. века Српска варош добила и четврто гробље на западном крају насеља „ново гробље у Прњавору“ које није обележено на Руткајевој мапи. То је данашње градско гробље Помениреа (Помен).

¹⁶ Direcția județeană a Arhivelor Naționale-Arad, Colecția Acte de stare civilă, Registrul nr. 85/1727–1774, табак 25.

Две арадске вароши имале су засебне администрације ради чега су 1703. саграђене две варошке куће по једна у свакој вароши.¹⁷ Готово истовремено саграђене су и две цркве – Петропавловска у Српској вароши и католичка, миноритског реда, у Немачкој вароши (1702). У Ђуковцу је већ давно постојала црква Св. Јована Крститеља, која је 1706. постала саборна црква Арадске епархије. Тада је Исаија Ђаковић, епископ јенопољски, у време Ракоцијевог устанка вероватно из безбедносних разлога, преместио своју резиденцију из Јенопоља у Стари Арад, где је купио четири куће са дућанима, два винограда и имање преко Мориша.¹⁸

Крајишници су у друштвени и економски живот Арађана унели још једну нимало безначајну новину: почев од 1702. године у Араду, заправо у Српској вароши, одржавана су два годишња вашара (панађура) – летњи, на Петровдан, о храмовној слави Текелијине цркве и јесењи, на Митровдан, „по старом календару“, истиче Ото Лакатош¹⁹.

III

Од доселења граничара у Арад једва да је протекло 5 година, а 1703. ердељски кнез Фрања II Ракоци са незадовољним мађарским племићима диже „ребелију“ против владавине хабсбурговаца. Већ у лето 1703. арадски, ђулински, јенопољски граничари под командом Јована Поповића Текелије боре се против јединица Ракоцијевог пуковника Андраша Бонеа. У овом дугом и суровом грађанском рату (1703–1711), поморишки граничари борили су се на подручју неколико жупанија (Арад, Бекеш, Бихар, Солнок, Хајду), од Арада до Великог Варада и Кечкемета. У многим биткама побеђивали су противника, али су и сами трпели велике губитке. Само у бици код Белфењера 1. 09. 1703. погинуло је 700 Срба од укупно 1200 колико је имала јединица под командом Јована Поповића Текелије.²⁰

За становништво обеју арадских вароши најтеже је било лето 1707. Ракоцијев генерал Шандор Карољи, барон и жупан сатмарски, стигао је 5. јула са својим куруцима надомак Арада.²¹ У свом ратном дневнику, кратко, телеграфски бележио је: да је 6. и 7. јула наишао на снажан отпор али је успео да премости Мали Мориш, што значи да је освојио Немачку варош. Послао је гласника у Ердељ да му се упуте појачања, а 10. је вођен снажан артиљеријски двобој са граничарима у Српској вароши. Од 11. до 15. јула, у ишчекивању појачања, учврстио је своје положаје.

„16. јула јаком топовском паљбом ућуткао сам га – бележи Карољи, очигледно мислећи на Јована Текелију – и приморао га да склони топове у тврђаву.

17. спалио сам до темеља варош и учврстио ров пред капијом. Истога дана као и 18. и 19. тукао сам га снажно картечом и запаљивим гранатама, те је унутрашња

¹⁷ Márki Sándor, нав. дело, стр.265.

¹⁸ Gh. Lițiu, *Începuturile catedralei din Arad*, Mitropolia Banatului 1–3/1968, стр.84. Gh. Lițiu, *Istoria Eparhiei Aradului*, Arad 1989, стр.29.

¹⁹ Lakatos Ottó, нав. дело, том 1, стр.46.

²⁰ Márki Sándor, нав. дело, стр.278.

²¹ Прилог – мапа опсаде Арада 1707. од стране куруца под командом генерала Шандора Карољија.

варош највећим делом изгорела, а пожар је захватио и тврђаву. Послао сам гласнике да јаве у Ердељу, Сенти и Сегедину...

21, 22, 23, 24. славио сам победу недалеко од Арада, у ишчекивању поруке нашег славног Господара.

25. кренуо сам оданде пошто сам све спалио и претворио у прах и пепео.²²

Исту судбину доживели су и сви шанчеви и острва на Моришу, од Липове до Сегедина одакле су Срби, потраживши уточиште, избегли у Банат.

У овом пустошењу Арада спаљена је и католичка црква у Немачкој вароши. Обновљена је 1710. године.²³ О страдању српских цркава не знамо друге податке сем оних из Карољијевог дневника и једног записа из 1729. године, владике Викентија Јовановића у Турском дневнику цркве Св. Јована Крститеља, о стању у коме се налазила ова црква: „здје како видите да церков продрта и несавршена стоји“.²⁴ Отуда би се могло закључити да чак ни 1729. није потпуно обновљена.

О војевању Јована Поповића Текелије против Ракоцијевих куруца, Вук Караџић је забележио народну песму „Бој Арађана с Комадинцима“ и објавио је у трећој књизи Српских народних песама „у којој су пјесме јуначке средњијех времена“ (лајпцишко издање 1823). Већ из првих стихова: „*Пије вино Србин Тукелија / У Араду на крајини граду, / Шњиме пију четири аднађа: / Аднађ Баја и Рчковић Пеја, / Аднађ Ђурка од бијеле Сенте, / И Остоја аднађ од Арада*“, препознају се неки од главних јунака – оберкапетан Јован Поповић Текелија и, највероватније, Ђурка Шевић и Остоја Текелија. У песми се описује бој код места Komadi у Бихарској жупанији.²⁵

Године 1708–1709. Арадом је харала епидемија куге. Заразу су из Турске пренели трговци. У време куге град је скоро опустео. И граничари и аустријски официри из тврђаве напустили су град и склонили се по околним селима.²⁶

После Ракоцијеве буне уследио је кратак период мира, а од 1716. Јован Текелија са братом Остојом и са својим крајишницима поново је на бојишту, у новом рату против Турске. Учествоју у борбама за ослобођење Темишвара, гонећи Турке до коначног протеривања из Баната.

IV

Многи ратови и епидемије смањили су број становника Арада. Године 1720. у коморској вароши било је 166, а у војној – 412 домаћинстава.²⁷ Ето објашњења зашто су крајишници своје насеље називали – Велика варош.

Срби граничари нису били искључиво ратници. Као награду за службу у Војној граници добијали су на уживање земљу. Многи потеси у широј околини Арада

²² Lakatos Ottó, нав. дело, том 1, стр.54–55.

²³ Исто, стр.60.

²⁴ Noria Medeleanu, *Catedrala Aradului în veacul al 18-lea*, Mitropolia Banatului, nr.7–8/1983, стр.447.

²⁵ Емил Пико, *Срби у Угарској*, (превод др Стевана Павловића), Нови Сад, 1883, стр. 112.

²⁶ Lakatos Ottó, нав. дело, том 1, стр.59. Куга је десетковала становништво Арада и 1732, 1738, 1739 и 1740. године. Исто, стр.134–138.

²⁷ Исто, том 2, стр. 7.

били су тада познати по њиховим именима: Томашински гај, Пиперски салаш, Оровиљ салаш, Побунски гај.²⁸ Поред земљорадње и сточарства бавили су се разним занатима и трговином. На списку од 410 имена према попису Срба-граничара из 1720. године²⁹, уз многа имена дописано је: трговац, занатлија, рибар, млинар, желер. На пореском списку из 1743. (Прилог 6) налазимо имена арадских граничара и „пулгера“ који су били велетрговци, дућанџије, бакалничари, винари, крчмари, целебџије³⁰. Занатлије су биле организоване по цеховима: сабовском, кабаничарском, капамаџијском.

Црква Св. ап. Петра и Павла била је стожер верског и друштвеног живота арадских граничара. У цркву су долазили на богослужења, присуствовали у њој црквеним обредима: крштења, венчања, опела, помена (парусија, саландара). О великим празницима било је весеља у порти. И у Араду се пуцало из прангија о Божићу, Богојављењу, Ускрсу, Петровдану али и у другим значајним приликама – о доласку у Арад митрополита Павла Ненадовића или у част Марије Терезије, о чему сведоче записи расхода у туторском дневнику: *Шест фунти барута о Богојављењу, о Воскресенију за барут, што су бацате прангије, 5¹/₄ фунти барута о пришествију из Карловца Архиепископа, за барут ради краљице.*³¹

Владика Викентије Јовановић је 1728. именовано за црквене тудоре: Васу Нотаријуса, Ристу Станковића, трговца, Мијата Војиновића, капетана граничарске посаде, Давида Његовановића, трговца, Крсту Чизмеџију, трговца и Радака Ђурчију, крзнара и земљопоседника.

Арађани су давали својој цркви прилоге у новцу али и у природи: *Писа Старац Борко један шиник жита/ Писа син Дамјанов једну овицу с јагњетом/ Вујица Стојанчев даде аков вина* и обредним предметима: *Даде господар Стојан Тодоровић у цркву Велике вароши храма свјатаго Петра и Павла једно кандило Пресвјатому Николају 52 ф. 42 х.* Међу приложницима су: *Рока, госпођа Текелина*, супруга обрштара Јована Поповића Текелије, њихова снаха *Марта, Саве-Текелиног газдарица*, па Ана, супруга и Јелисавета-Чава, кћи Остоје Текелије. Оберкапетан Ђурка Шивић, командант Војне границе имао је стол у цркви. У Туторском дневнику помиње се и *магистер Јован*, што значи да је при Текелијиној цркви радила школа.

Зограф Јефтимије-калуђер осликао је црквени свод 1735–39. Због честих поплава 1744. изграђен је насип на Моришу о црквеном трошку.

Притисак католичког клера на „шизматике“ -православне Србе и Румуне да прихвате унију у Арадској епархији није успео захваљујући енергичном супротстављању владике Викентија Јовановића и његовог наследника Исаије Антоновића, потоњих митрополита карловачких. Унијаћењу су се такође оштро противили крајишници. Познато је, с тим у вези дугогодишње непријатељство обрштара Јована Поповића Текелије и владике Јоаникија Мартиновића због владине попустљивости према намерама католичког клера.

²⁸ Исто, том 1, стр. 49. Marki Sandor, нав. дело, стр. 364.

²⁹ Lakatos Otto, нав. дело, том 1, стр. 209–213 (Прилог 2).

³⁰ Упор. Владан Гавриловић, *Жалба арадско-поморишких трговаца из 1731. године*, Темишварски зборник 2, Матица српска, Нови Сад, 2000, стр. 171.

³¹ Туторски дневник Текелијине цркве 1728–1790, стр. 41, 43, 44, 45, 67.

V

Под теретом великих дажбина, сељаци зарандске и суседних жупанија побунили су се против својих властелина. Вође устанка (Шебешћен, Сич, Сабо, Си-лаши) успеле су да за своју ствар придобију осамдесетогодишњег печканског капетана Перу Јовановића Сегединца. Он је о припремама за устанак обавестио свог претпостављеног оберкапетана Ђурку Шевића и капетана Јована Штрбу. Мада се нису придружили побуњеницима, нашта је рачунао капетан Пера, чак су учествовали у борби против устаника, изведени су пред суд зато што нису пријавили властима о намерама вођа устанка. Стар и болестан оберкапетан Ђурка Шевић умро је у Будиму 3. марта 1736. Двадесет дана касније после свирепог мучења погубљен је и Пера Сегединца. „На српској цркви у Будиму звонила су звона за капетана Перу“.

Три сина Јована Поповића Текелије борила су се, предводећи поморишке граничаре, у Другом турском рату 1737–39. Ранко је учествовао у борбама код Ниша и Видина, а млађи брат Михаило-Мишко на челу арадских хусара борио се у Банату, код Мехадије. Најмлађи од четворице браће Себастијан-Сава, хаднађ (поручник) погинуо је у том рату.

Николаје Стојка де Хаџег, протојереј мехадијски, у својој Банатској хроници помиње потиске и поморишке граничаре под командом оберкапетана Текелије како, на путу за Видин, пролазе кроз Мехадију у пролеће 1737. године.³² Ту се на Белој реци сукобише две војске, аустријска и турска. У аустријском табору налазили су се и велики војвода (херцог) Франц Лотариншки, супруг Марије Терезије, и његов брат принц Карло. У жестоком боју Турци су потучени. Текелијини коњаници храбро су се држали.³³ Да ли је можда у том боју погинуо Себастијан-Сава Текелија?

Мештанин харамбаша Петар Ванче као водич, са 12 момака и граничари Мишка Текелије као војна пратња, пребацили су Лотариншке-херцога и принца кроз тешко проходни и тада несигурни Мехадијски кланац до безбедног места Слатина (Slatina de Timiș), код Карансебеша, где се налазио аустријски коњички пук.³⁴

³² Nicolae Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului*, Timișoara 1981, стр.174: „Militarii de la Tisa, Murăș, cu obercăpitanul Tuchiulia, prin Mehadia fluerând trecură, mergând tot călăreț către Vidin.“

³³ Исто, стр.179: „...gonindu-i raitarii și obercăpitanul Tuchiuli cu călăreții militari, turcii fugind,...vrând apa a treăce, fiind seara, întuneăric, groapa cu cai și turci au umplut-o. Unii... prin apă vrând a scăpa, râul Bela Rechii cu vratnița ferecată...soldații în fort puși îi pușca și-i doboră, încât apa cu pod de turci au zătonit-o... mâine zi se aflară turci morți peste 3000, însă și împărătești 1200 de oameni au pierdut. Marele herțog Franți la această acție sau bătălie de la început până la capăt de fațe au fost.“

³⁴ Исто, стр.180: „Marele herțog vrând prin pădure cătră Slatina a treăce, neputându-se drumul curăți de copaci...arambașa de lotri Petru Vancea...au spus că el cu vreo 12 feciori în leagăn pân la Slatina îl vor duce...și trimițând înainte militarii pedestri de-a Tiuchiulii, cu puști, patrola, ei 12 înși, făcând leagănu de ei, l-au rădicat. Încă și pre prințu Lotring la multe locuri pripore în spate l-au dus...“

Рат за аустријско наследство 1741–1748. био је последњи у коме су учествовали поморишки граничари пре коначног укидања Крајине. Команду арадске компаније преузео је од оца Ранка тада двадесетједногодишњи поручник Петар Текелија, који ће војну каријеру од 1748. наставити у Српском хусарском пуку руске царске армије.

VI

После Пожаревачког мира 1718. Потиско-поморишка војна граница изгубила је на значају јер се државна граница према Турској померила далеко на југ. Та околност и нагодба царице Марије Терезије са угарским племством биле су пресудне у доношењу, на сабору у Пожуну 1741. закона о развојачењу Границе и инкорпорацији њене територије у жупаније. То је изазвало велико незадовољство граничара јер им је остављено да се определе: да задрже припадност војном сталежу под условом да напусте своје домове и имања и преселе се у Банат, на нову границу, или да постану „паори“ (јобађи, желери) на поседима мађарске властеле. Разлог већ поменутог доласка митрополита Ненадовића у Арад највероватније стоји у непосредној вези са потребом смиривања крајишничког бунта. Генерал Енгелсхофен, војни командант Баната, је, такође, долазио у Арад и на зборовима официра и граничара образлагао царску одлуку о развојачењу крајина. Међутим, ни протести на многобројним зборовима крајишника, ни молбе митрополита Ненадовића упућене Двору нису умилостивиле Марију Терезију. Мада власти нису журиле са применом 18. законског члана из 1741. распуштање Крајине је ипак спроведено у потпуности до 1751. године.

Развојачење Поморишке границе почело је с јесени 1744. када прелазе у надлештво Арадске жупаније: Охаба (Săvârşin), Вилагош (Şiria), Галша, Јенопоље, Арад, Зиманд. Арад постаје јединствен коморски град 1746. стављањем под исту администрацију обе вароши-српске и немачке.³⁵ Марија Терезија је то одобрила и потврдила царским указом 21. јануара 1747. године.³⁶

Ево како су сами Арађани-крајишници забележили за потомство нестанак Поморишке крајине даном уклањања њених симбола-ратних застави: *1751-га љета, у Араду, ијунија 13-га донеше от Поморишке крајине 17 барјака коњички и пешачки у нашу цркву, то јест храма Свјати апостолов Петра и Павла, и сије вписих последњим на спомен да може знати каде је покварена Поморишка крајина. Од речени 17 барјака пак однесе у новонарежденој Милицији банатској 6 барјака из здјешне цркве ное[м]брија 22. д[не] 1752.*³⁷ Тога дана, беше недеља, тутори су укњи-

³⁵ Lakatos Otto, нав. дело, том 1, стр.71.

³⁶ Lakatos Otto, исто: Указ садржи и следећу уредбу: да градски магистрат буде састављен од највише 8 чланова, од којих ће бити изабрани градоначелник, биров и благајник наизменично-једне године Србин а друге Немац или Мађар. Градски савет (комунитет) имаће 60 чланова од којих ће половина бити Немци и Мађари, а друга половина-Срби. Та заступљеност Срба у градској управи одржала се у Араду читаво столеће, све до Револуције 1848/49.

³⁷ Туторски дневник... стр. 106.

жили приход: *Каде барјаке 6 однесе из цркве у Банат, изпросисмо 12 ф[оринти] 30 х[елера].*³⁸

Разочарани безобзирношћу Бечког двора, многим раније учињеним неправдама, верском нетрпељивошћу католичког клера, одлучили су се за сеобу у Русију. Нису послушали митрополита Ненадовића да се не селе, да остану овде. Први талас сеоба кренуо је у јесен 1751. Уследио је нови, следеће године. У арадским архивима налази се богата, у српској историографији још необрађена, грађа о сеоби у Русију, која се отегла без мало читаву деценију 1751–1760 па и после тога.³⁹ На сеобу су подстицали и руски емисари, официри Српског хусарског пука, међу њима и капетан Петар Текелија који је тада боравио у Араду.⁴⁰

VII

Током прве половине 18. века, Срби су били већинско становништво Арада. Према списковима пореских обвезника из тог периода, од укупно 542 опорезована домаћинства 341 било је српско, 106 немачких, 75 румунских, 38 мађарских и 2 грчка.⁴¹ Не само о бројној премоћи, него и о значајној војној и економској улози Срба у Араду, о њиховом утицају у локалној администарцији и православној црквеној хијерархији Арадске епархије, која је припадала Карловачкој митрополији, говори добар познавалац историје Арада, румунски публициста Исаија Толан.⁴²

Масовном сеобом у Русију и пресељењем једног дела крајишника у Банат, етничка слика Поморишја битно је промењена. О томе историчар др Душан Ј. Поповић каже: „Развојачењем Поморишке границе и сеобама нашег живља са тога подручја, Поморишје је изгубило српски етнички карактер. Овај крај заузели су Румуни и Мађари. Нека су места опустела, а у неким су Срби остали сасвим незнатна мањина.“⁴³ За већ поменутог Исаију Толана, одлазак Срба из Поморишја представља „срећан догађај“ јер, констатује он, „Румуни су попунили место које је остало празно одласком Срба.“⁴⁴

Вредно је помена да се, у том вишегодишњем етничком превирању, у Араду догађа нешто особено, сасвим неочекивано – док многи Срби одлазе у сеобу, други пак долазе у Арад да се ту трајно населе. Према попису арадских улица из 1783.

³⁸ Исто, стр. 79.

³⁹ Geza Kovach, *Aradul permanenta...* стр. 163.

⁴⁰ Турски дневник... стр. 79: „1752. Септ. 9. Примисмо от капетана Петра Текелића фртал от парусије 18 ф. 45 х.“

⁴¹ Gheorghe Ciuhandu, *Românii din Câmpia Aradului de acum două veacuri*, Arad, 1940. стр. 40–42.

⁴² „Tari și mari erau în această vreme la Arad sârbii. Aveau aici garnizoana proprie, în așa-zisul oraș sârbesc, alcătuită din ai lor și din români. Primăria și-o aveau de-асемenea separată de а coloniei nemțești. Tărgurile mergeau după sărbătorile lor și ale noastre: la Sânjorz și la Sâmedru. Episcopia ortodoxă, mutată aici de la începutul secolului al XVIII – lea, era de-асемenea асаратă de ei...“ Isaiia Tolan, *File din istoria Aradului*, București, 1999, стр.15.

⁴³ Др Душан Ј. Поповић, нав. дело том 2, стр. 128, 129.

⁴⁴ Isaiia Tolan, наведено дело, стр.15, 88.

на западном крају Српске вароши појављује се нова четврт – Прњавор (Pernavog) – у којој су, од 27 домаћинстава, 23 била српска (Стефан Брзак, Андрија Брзаков, Јова Васић, Јоца Михајловић, Јова Моља, Митар Поповић, Јова Свирац, итд.) Карактеристични су и називи улица: Криви ритер, Вишње, Бурјана, Шуваклија.⁴⁵

Упркос правом егзодусу средином 18. века, којим се драстично смањује српска популација у Поморишју, у Араду Срби ће и даље, више од сто година, представљати довољно бројну, економски снажну и утицајну етничку заједницу.

Прилог 1

Поморишка војна граница
Насеља, састав и бројно стање посада, 1701–1703. године

Бр.	Назив места	Растојање између насеља	Састав и бројно стање посада				
			капетана	официра	коњаника	пешака	свега
1.	Селиште Seliște		-	8	20	75	103
2.	Тотварад Vărădia de Mureș	1–2 20 км	1	8	25	75	109
3.	Шољмош Șoimoș	2–3 45 км	1	9	20	100	130
4.	Павлиш Păuliș	3–4 9 км	-	7	25	60	92
5.	Мандерлак Mândruloc	4–5 14 км	1	-	-	32	33
6.	Глоговац Vladimirescu	5–6 6 км	1	-	-	32	33
7.	Арад Arad	6–7 7 км	1	22	150	200	375
8.	Печка Pecica	7–8 25 км	1	14	100	100	215
9.	Семлак Semlac	8–9 15 км	-	11	50	75	136
10.	Шажтин Șeitin	9–10 6 км					33
11.	Надлак Nadlac	10–11 8 км					215
12.	Чанад Csanad	11–12 15 км					136
13.	Халмађ Hălmaği		-	4	-	25	29
14.	Јенопоље Ineu		-	7	25	50	82

⁴⁵ Horia Medeleanu, *Aradul în secolul al XVIII-lea pe baza conscripciei străzilor din anul 1783*, Ziridava XIV / 1982, стр. 158–174.

15.	Ђула Gyula					108
16.	Сарваш Szarvas					137
17.	Мали Св. Никола Sânicolaul Mic					75
18.	Фенлак Felnac					75
Свега						2114

Прилог 2

Попис арадских граничара, припадника српске народне војске 1720. године

Јовица Ацковић, желер Андрија Роми, занатлија Арханаћко Оросламошан, желер Илија Армађанин, желер Стојко Барец ? Бавкочија	Ђурка Церни Мато Церни Вујица Церни Марко Цервени Никола Цервени Радосав Цвијуло	Стејо Депаловић Момир Добросавни Добросав Торњанин Добросав Стипан Долеман Старац Микша Јегри (Јегарац ?), капетан Живко Филипов М. Гавран Ђурко Гавран Милић Говедар Пејо Грбави Живан Гемовић, желер Суба Голојабука Остоја Глуви Живан Грујић Радосав Гранатир ? Грегона, желер Михајло Грујо Туцо Грујо ? Грујо Митар Грубанов Живко Гродић, занатлија Г. Јездивој, желер Ђурка, аднађ Ђурка ешкут и трговац Милосав Ђурка Петар Ђулинац Саво Ђулинац Радивој Ђулинац Михат Ђулинац Јоко Ђулинац Кузмаја Ђулац Пеја Хајдук
Павле Балацовић Бабо Мерција Ђуро Базија Јован Барјактаревић Гаврило Барбил Петар Бачнико Стојко Бачовчија, занатлија Атанаско Бачванин, желер Марјан Бабин, желер Милош Бако Ђурка Бабницер Радиша Бертак Живан Беркуца Грујо Бешлија Живан Берко, занатлија Јован Бецтанџија Јосо Белградинац Саво Мали, биров Стеван Биров Живан Белобрк Марко Цервени, Бошњак Трифун Бојнгер Вујо Божидар Радосав Бошњаков Павле Божић Радосав Бочкал Ливи Ботни ?	Нешо Чалинац Момир Черни Марко Чекерџија Нешко Чизмаш, занатлија Грегор Чизмаш, занатлија Маринко Чизмаш, занатлија Крста Чизмаш, занатлија Милош Чишмаш, занатлија Јован Чишмаш, занатлија Кузман Чишмаш Лазар Чипчић Остоја Чипчић Михок Чизмаџија, занатлија Петар Чотењ Марк Чокон Мијат Чокон Ђосо Лукић Иван Ђосо Михајло Чоковац Радован Чоковац, желер Стојан Чонградац, занатлија Радојица Чонградац Радосав Чобан Милосав Чобан Недо Чобан Ђурка Чобан Живан Чоњин	

Лазо Борашинин	Веља Чољак	Никола Хајдук
Борко	Реља Чојић	Крста Хајдук
Максим Бубаша	Мојса Ђурчија	Стојан Хајдук
Живан Бузацијин	Исак Ђурчија, занатлија	Миросав Хаћин
? Бузација	Остоја Ђурчија, занатлија	Иван Чајић
? Бугарин	Петко Ђурчија, занатлија	Вујица Јабак, занатлија
Милко Бугарин	Петар Ђурчија, занатлија	Јанчика Мали
Јован Бугарин, занатлија	Стојко Ђурчија, занатлија	Јован Јанчика
? Бузацијин	Чојо Ђурчија	Максим Јоко
Марко Бугарин	Дабо Табак, занатлија	Димитрије Јегерац
Петар Бугарин	Вуко Далац	Михајло Јегерац
Петар Бугарин, млађи	Пејо Долац	Михаљ Јегерац
Блажо	Јован Данић	Џвијо Јегерац, желер
Бранчић Мали	Радован Ђак	Марко Јерић
Радан Брезрукин	Дерпац Стојић	Митра Јањешевић
Јеремија, капетан	Ђера Лалошевић	Ђурица Ненадов, желер
Радосав Јитек ?	Милош Лазичић	Стојко Неделкић
Малица Јоанић	Нешо Лазичић	Јован Нешић
Јован, аднаћ	Вујко Лазин	Никола Јабак, занатлија
Адам Катана	Трифун Лазин	Петар Нинковић
Петко Катана	Бора Лакатов	Нинко, желер
Никола Катана, занатлија	Живан Лета	Новак, рибар
Лаза Катана	Живан, желер	Новак Мутави
Белан Катана	Стипан Лиоковић, занатлија	Видак Ночовић ?
Илија Катана	Михаљ Лошић	Њешко, рибар
Јешо Катана	Лазо Лончар	Недељко Орланић
Симо Катана	Михаљ Лончар	Ђуреџ Панинац
Стојко Катана	Ђујо Лучански	Стојан Панинац
Иљеш Катана	Марко Лупшић, занатлија	Суба Панчевац
Илија Катана	Јован Лупшић, занатлија	Мандари Парњик ?
Михо Катана	Јован Лубарица, занатлија	Ферко Палија
Никола Катана	Марко Мазго	Јован Перковић
Ђурко Катана	Јосо Мадушир, занатлија	Радосав Перла, желер
Петар Катана	Мато Церни, трговац	Радосав Перла
Стојан Катана	Вујица Матин	Бела Перла
Грошо Катана	Живан Мађар	Рако Перла
Андраш Карин	Јован Магарачић	Ђурка Перла
Мијат Капамација, занатлија	Марјан, аднаћ, рибар	Липот ? Перла
Мато Крбал	Павле, Малчин брат	Јован Перла, желер
Марко Кршикапа	Лука, Малчин брат	Никола Перла
Живко Кетреница	Ђурица Мали	Петар, желер
Грујо Крбалта	Бубо Мали	Васил Пердикучка
Никола Кеља	Никола Мали	Тодор Пербул
Живан Кјурски, занатлија	Марко Мали, желер	Перо Стојаков
Никола Кјура (Ђура ?)	Илијица Мали	Живко Пеперин
Ђурко Костничар	Стеван Мали	Остоја Петровић, рибар
Петар Костничар	Остоја Мали, биров	Трумо ? Пејић
Марин Костничар	Михаљ, аднаћ	Пејо Глухи
Остоја Ковачевић	Милован Вецилиф ?, занатлија	Илија Перјамошанин
Живан Ковачевић	Никола Моклош	Палко Печканин
Радосав Колаз	Милић Роми	Јован Печканин

Милко Колаз, занатлија	Радосав Миличић	Лука Печкинац
Никола Коутрић	Вујица Мирин	Милисав Петар
Васо Кочијаш	Миосав Наум	Пили ? , ешкуч
Миладин Кочијаш	Момир Миросављев	Бране Побунин
Ђуро Колар	Михајло	Илија Постица, желер
Милош Кочничар	Роцко Михок	Радивој Попов
Мејо Константин, рибар	Мишко rebellis	Плавшо Попов
Која	Трифун Мудрич	Стојко Поповрет
Бојан Купар	Живко Мучижаба	Митар Поплок, желер
Бојан Куруц	Стојан Муднић	Јован Побарец
Јован Кљасти	Иван Муниван ?	Тодор Побун
Перица Кљакови	Бојо Нађлакчанин	Старац Путник
Гаврило Клајић	Божо Нађлакчанин	Марк Путник
Марко Крекић	Никола Нађлакчанин	Ђура Пузикоца
Вук Крајњик	Мишко Настин	Мирко Плавшин
Креста (Крста ?)	Ненад В. барјактар, занатлија	Чудимир Плашковић
Никола Правда	Илија Сакач	Станко Терзија, занатлија
Стефан Працкобејец	Остоја Сарадац	Давид Терзија, занатлија
Вујица Радомиров	Павле Салагуарда ?	Ђурко Терпи ?
Радованец Мали	Јоцко Сапунџија, занатлија	Јовица Топаловић, трговац
Јован Радован	Лазо Седи	Јован Торбичић
Радован Магазаш	Милош Сегединац	Венцелин Текели
Радивој Јаковљев	Мирко Семлечан	Рака Терек (Турчин ?)
Радивој Бошњак, желер	Бранко Сенћанин, занатлија	Милван Тодоров
Радивој Бошњак	Остоја Србеџија, занатлија, желер	Тодорац, рибар
Ранисав Сивац	Стипан Сивац	Божо Томашински, желер
Ранисав Бродаши	Суба Ђуланац	Стипан Сентомашинин
Стојан Радичински, занатлија	Јован Словак	Милинко Томашанин
Момир Равојчић	Павле Смиљашећ	Живко Варјашанин
Милош Рајак	Марко Станкић	Вујишко Варјашанин
Стојко Роми	Крста Станивуковић	Јован Варађанин
Јанош Рајић	Ђура Старац, желер	Петар Варађанин
Вујо Рупар	Станоја Мали	Станко Варађан
Михо Рушњак	Иван Старац	Веселин Табак
Трифун Рушњак, желер	Радојица Старац	Величко, желер
Јовица Шаган	Дорашан Старац	Велисав ?
Стојан Шарац	Јован Старац	Сима Витрица
Милић Шепер, желер	Павко Старац, желер	Михаљ Воденичар, воденичар
Грујо Шербеџија	Петар Старац	Јован Воденичар, воденичар
Живан, рибар	Благоје Старац	Милко Воденичар, воденичар
? Шипош	Ђуро Стари, трговац	Михаљ Војиновић, занатлија
Јован Шорац (Шарац ?)	Стојан Мршави	Венцелин Вуџипроја
Васо Шупоне (Шупоња?)	Стојан Јакоња	Вујо Роми, занатлија
Јован Шкопљанин	Стојан Гаврило	Живан Вучета
Марко Станоје, желер	Михат Стојин	Јанко Вуковић, занатлија
Брато Стефанов	Стојан Голаћ	Мишко Влајковић
Митар Стефанов	Вујица Стојанчев, занатлија	Јован Влах
Нико Степан	Беда Сенпетарац	Петар Влах
Никола, Стевин брат	Илија Сверзија, рибар	Јован Влах
Лазо Сабо (Сабов ?), трговац	Петар Тајдауковић, рибар	Неда Влах

Ђуро Сабо, трговац
Петар Сабо

Живан Тапкал
Руша Текелницет ?, трговац

Јован Влах
Ђорђе Влах

Прилог 3

Арадски „милитари“ и „пулгери“ – трговци, крчмари и целебције⁴⁶

Име и презиме	Трговци	Крчмари	Целебције	Прирез fl.
Марко Грекић			х	15
Петар Поповић		х		5
Лазар Давидовић		х		3
Илија Паунов		х		3
Јоан Мануел		х		6
Арса Ђирић		х		6
Коста Георг		х		6
Игнат Радојшин	х			6
Митар Јованов	х			10
Коста Пангарин		х		3
Паво Милутинов		х		8
Стојан Тодоров	х			12
Константин К. Калиновић	х			12
Тима Мануило	х			8
Живан Вујин		х	х	15
Арса Мишков		х		7
Никола Јаковљев	х			10
Николаус Тима	х			6
Петер Габриелоф		х		5
Марко Вујин		х		7
Јанко Мишин	х			8
Јоса Петров		х		4
Марија Мајтин		х		2
Андреас Капитаноф	х			7
Антони Милиц		х	х	15
Никола Јаковљев Јованов	х		х	13
Петар Јеремић	х		х	10
Алекса Константин		х		18
Лазар Николау	х		х	15
Петар Остоин	х	х		5
Стефан Михајлов		х		5
Лазар Попов		х		4
Лазар Ракићев		х		5

⁴⁶ Gheorghe Ciuhandu, наведено дело, Анекс I–B

РЕЗИМЕ / SUMMARY

Аутор осветљава живот Срба у Араду у првој половини 18. века, тј. од њиховог оснивања *Civitas Rascianicae* до укидања Војне границе у Поморишју. Срби Крајшници су учествовали у свим ратовима које је Аустрија водила широм Европе у првој половини 18. века. Као награду за службу у Војној граници добијали су на уживање земљу. Осим земљорадњом и сточарством, бавили су се разним занатима и трговином, чиме су допринели економском развоју Српске вароши. У том педесетогодишњем временском раздобљу Срби су били већинско становништво и најутицајнија етничка заједница у Араду.

Када је, протеривањем Турака из Баната, Поморишка крајина изгубила свој стратешки значај, Марија Терезија је, по нагодби са мађарским племством, донела закон о развојачењу Потиске и Поморишке војне границе. Незадовољни крајње неповољним последицама те царске одлуке по њих и њихове породице, а и услед верске нетрпељивости католичког клера, Срби су се делом иселили у Банат на нову границу, а велики број кренуо је у сеобу у Руско царство. Међутим, они су у вишенационалном Араду још читав век представљали значајну, економски снажну етничку заједницу.

*

The author describes the life of the Serbs in Arad in the first half of the 18th century, that is, from the time when they founded *Civitas Rascianicae* until the termination of the military border along the river Moris. The Serbian border-guards participated in all the wars that Austria made all over Europe in the first half of the 18th century. As an award for their service as border-guards they got lands for cultivation. Apart from farming and cattle-breeding they were also engaged in crafts and trade, contributing thus to the economic prosperity of the Serbian towns. In this 50-year period the Serbs were the majority of the population and the most influential ethnic community in Arad.

After the Turks had been expelled from Banat, the region along the river Moris lost its strategic significance. Maria Theresa, by the approval of the Hungarian aristocracy, passed a law on demilitarization of the military borders along the rivers Tisa and Moris. The Serbs were not satisfied with the extremely unfavorable consequences of this tsarist decree for themselves and their families. But also, due to the religious intolerance of the Catholic clergy, they moved partly from Banat to the new border. From Many of them migrated to the Russian empire. However, in the multi-ethnic town of Arad they represented a significant, economically strong ethnic community for another whole century.